

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknévek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a melléknéveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzítja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozom.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használom. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusa, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő– lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/ azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegekre. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *transzítív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani háttérét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékolt formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

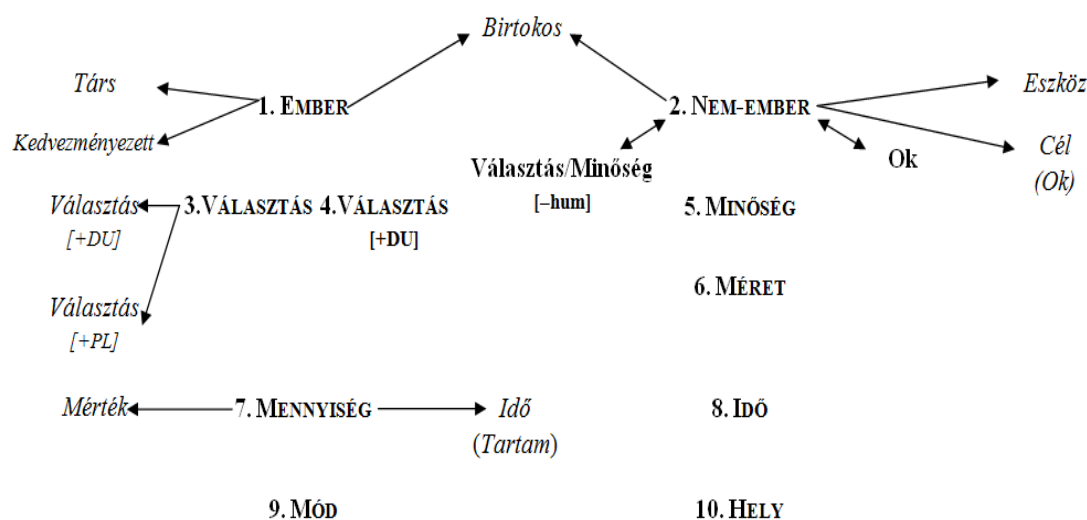
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2.ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1) Xidő S Xhely O Xmód V
 (2) Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5. táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6. táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a.	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V		általános szórend
b.	V	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő	S _Q	V		általános szórend
b.	S _Q	Xidő	V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a.	Xhely	T _Q	V _{exist}		általános szórend
b.	T _Q	Xhely	V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a.	Xidő	O _Q	V		általános szórend
b.	O _Q	Xidő	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő _Q	S	V		általános szórend
b.	S	Xidő _Q	V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a.	S _Q	O	V		általános szórend
b.	O	S _Q	V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszitiv mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszitiv mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Uráli nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számjel, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknévek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a melléknéveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzítja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozik.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használtam. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusa, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő– lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/ azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegekkébe. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *transzítív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani háttérét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékolt formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

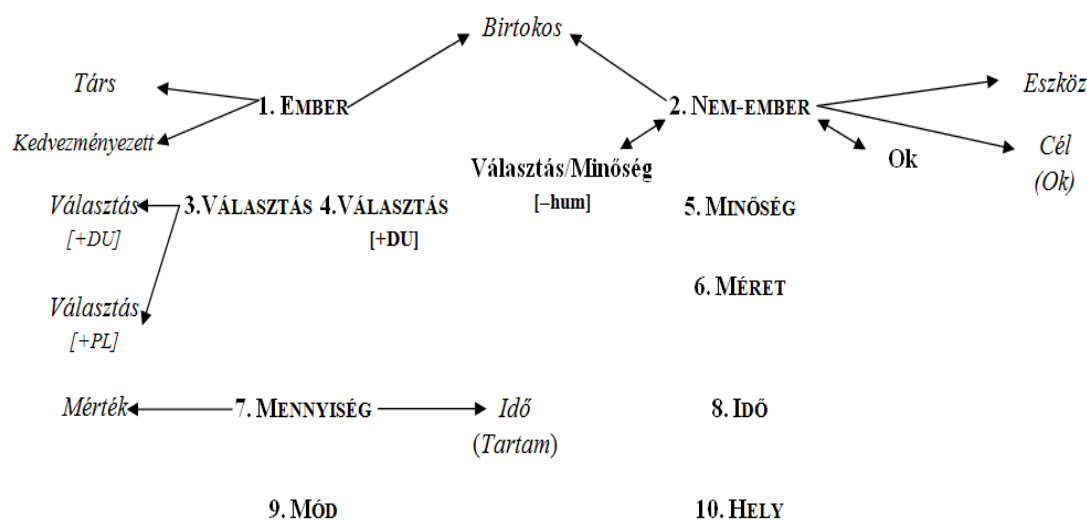
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2.ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1) Xidő S Xhely O Xmód V
 (2) Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5. táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6. táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a. S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V	általános szórend
b. V S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a. Xidő S _Q V		általános szórend
b. S _Q Xidő V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a. Xhely T _Q V _{exist}		általános szórend
b. T _Q Xhely V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a. Xidő O _Q V		általános szórend
b. O _Q Xidő V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a. Xidő _Q S V		általános szórend
b. S Xidő _Q V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a. S _Q O V		általános szórend
b. O S _Q V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszítív mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszítív mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Urali nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számjel, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknévek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a melléknéveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzítja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozik.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használtam. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusa, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő–lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegeikébe. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *transzítív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani háttérét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékolt formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

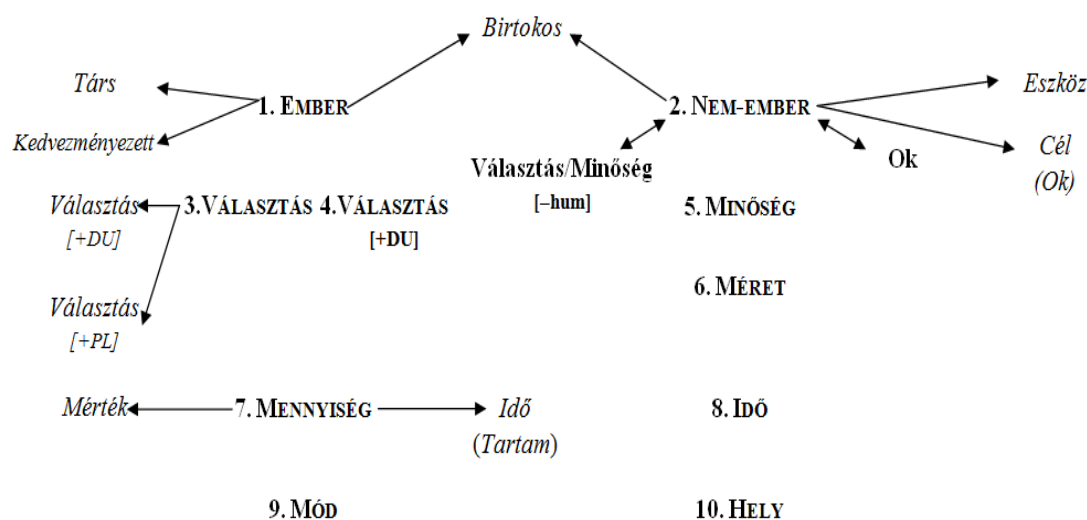
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2.ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1)Xidő S Xhely O Xmód V
 (2)Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciójű (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciójű	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a.	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V		általános szórend
b.	V	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő	S _Q	V		általános szórend
b.	S _Q	Xidő	V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a.	Xhely	T _Q	V _{exist}		általános szórend
b.	T _Q	Xhely	V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a.	Xidő	O _Q	V		általános szórend
b.	O _Q	Xidő	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő _Q	S	V		általános szórend
b.	S	Xidő _Q	V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a.	S _Q	O	V		általános szórend
b.	O	S _Q	V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszitiv mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszitiv mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Urali nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számjel, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknévek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a melléknéveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzítja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozom.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használtam. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusza, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő– lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/ azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegeikébe. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *transzítív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani hátterét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékolt formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

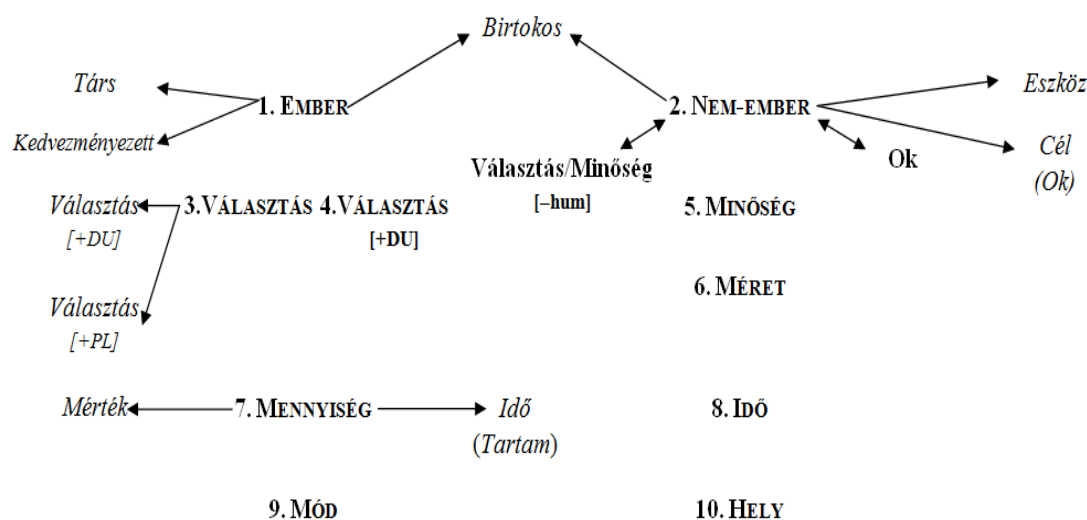
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2.ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1) Xidő S Xhely O Xmód V
 (2) Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5. táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6. táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a.	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V		általános szórend
b.	V	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő	S _Q	V		általános szórend
b.	S _Q	Xidő	V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a.	Xhely	T _Q	V _{exist}		általános szórend
b.	T _Q	Xhely	V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a.	Xidő	O _Q	V		általános szórend
b.	O _Q	Xidő	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő _Q	S	V		általános szórend
b.	S	Xidő _Q	V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a.	S _Q	O	V		általános szórend
b.	O	S _Q	V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszitiv mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszitiv mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Urali nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számjel, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknévek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a melléknéveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzítja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozom.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használtam. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusa, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő–lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegeikébe. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *tranzitív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani háttérét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékolt formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

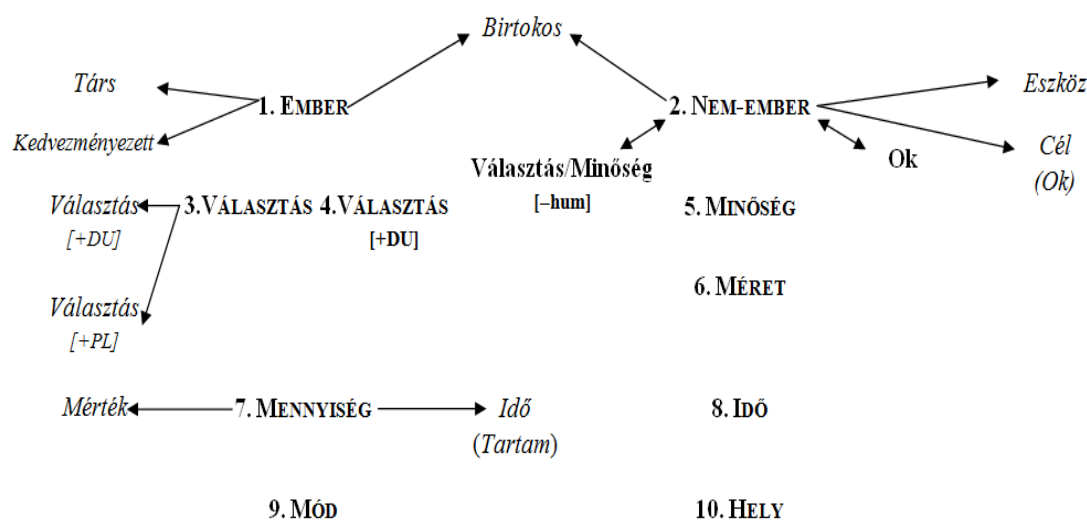
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2.ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1)Xidő S Xhely O Xmód V
 (2)Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a.	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V		általános szórend
b.	V	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő	S _Q	V		általános szórend
b.	S _Q	Xidő	V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a.	Xhely	T _Q	V _{exist}		általános szórend
b.	T _Q	Xhely	V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a.	Xidő	O _Q	V		általános szórend
b.	O _Q	Xidő	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő _Q	S	V		általános szórend
b.	S	Xidő _Q	V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a.	S _Q	O	V		általános szórend
b.	O	S _Q	V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszitiv mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszitiv mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Urali nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számjel, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknévek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a melléknéveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzítja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozom.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használtam. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusa, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő–lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegeikébe. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *transzítív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani háttérét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékolt formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

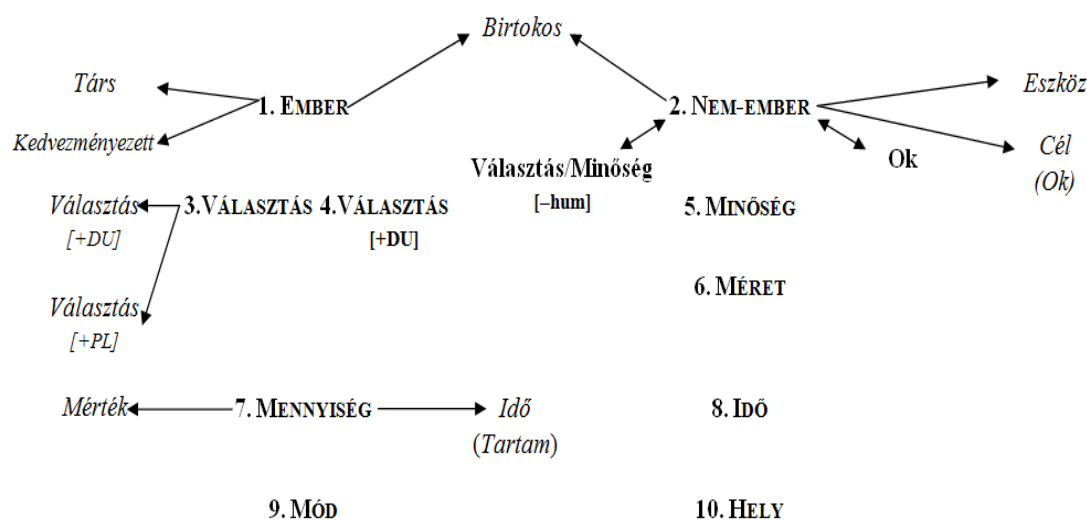
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2.ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1) Xidő S Xhely O Xmód V
 (2) Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5. táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6. táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a.	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V		általános szórend
b.	V	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő	S _Q	V		általános szórend
b.	S _Q	Xidő	V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a.	Xhely	T _Q	V _{exist}		általános szórend
b.	T _Q	Xhely	V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a.	Xidő	O _Q	V		általános szórend
b.	O _Q	Xidő	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő _Q	S	V		általános szórend
b.	S	Xidő _Q	V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a.	S _Q	O	V		általános szórend
b.	O	S _Q	V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszitiv mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszitiv mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Urali nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számjel, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknévek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a melléknéveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzítja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozik.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használtam. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusa, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő–lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegeikébe. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *transzítív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani háttérét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékolt formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

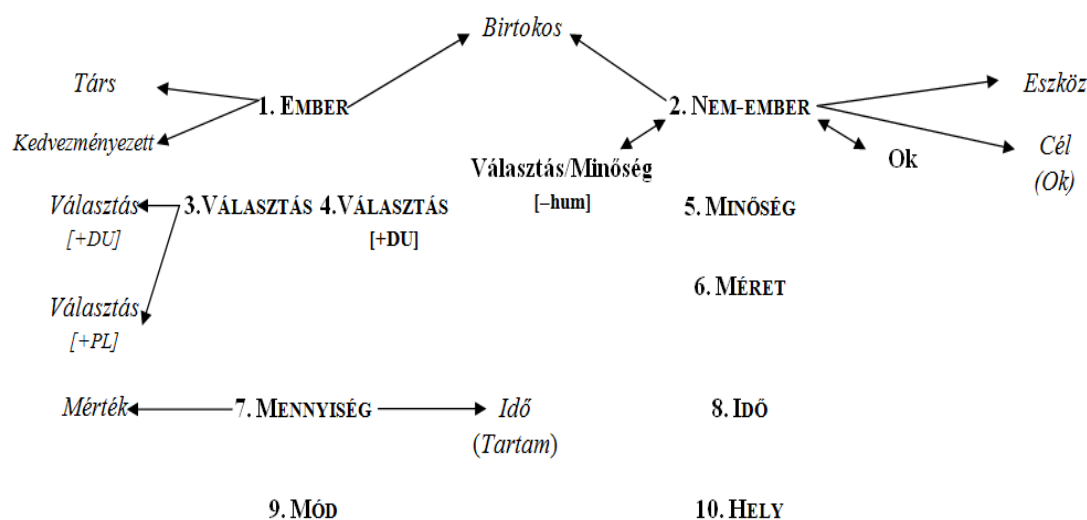
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2.ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1)Xidő S Xhely O Xmód V
 (2)Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a.	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V		általános szórend
b.	V	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő	S _Q	V		általános szórend
b.	S _Q	Xidő	V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a.	Xhely	T _Q	V _{exist}		általános szórend
b.	T _Q	Xhely	V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a.	Xidő	O _Q	V		általános szórend
b.	O _Q	Xidő	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő _Q	S	V		általános szórend
b.	S	Xidő _Q	V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a.	S _Q	O	V		általános szórend
b.	O	S _Q	V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszitiv mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszitiv mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Urali nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számjel, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknevek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a mellékneveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzítja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozik.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használtam. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusza, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő– lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/ azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegekre. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *transzítív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani háttérét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékolt formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

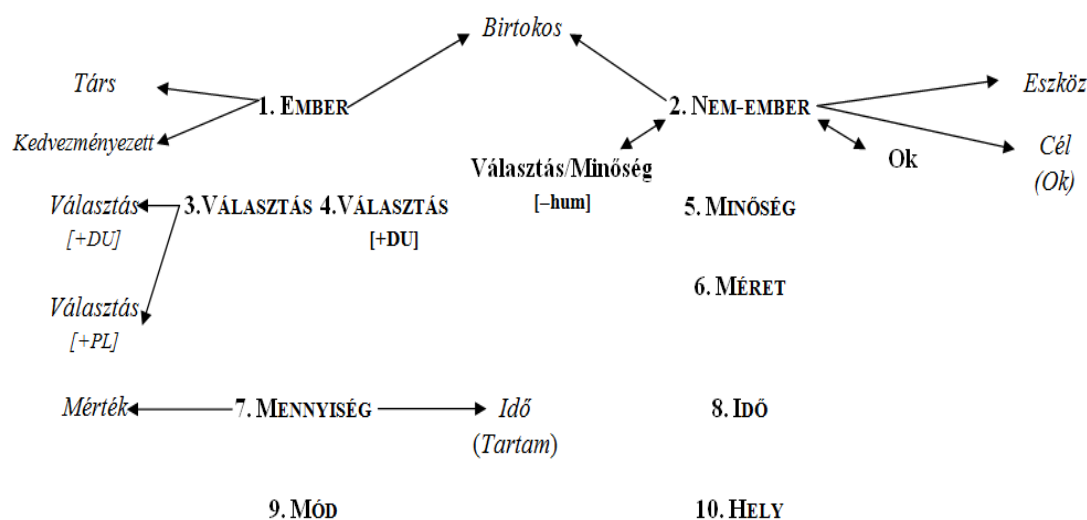
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2.ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1)Xidő S Xhely O Xmód V
 (2)Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a.	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V		általános szórend
b.	V	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő	S _Q	V		általános szórend
b.	S _Q	Xidő	V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a.	Xhely	T _Q	V _{exist}		általános szórend
b.	T _Q	Xhely	V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a.	Xidő	O _Q	V		általános szórend
b.	O _Q	Xidő	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő _Q	S	V		általános szórend
b.	S	Xidő _Q	V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a.	S _Q	O	V		általános szórend
b.	O	S _Q	V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszitiv mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszitiv mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Urali nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számszó, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknévek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a melléknéveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzítja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozik.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használtam. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusa, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő– lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/ azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegeikébe. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *transzítív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani háttérét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékolt formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

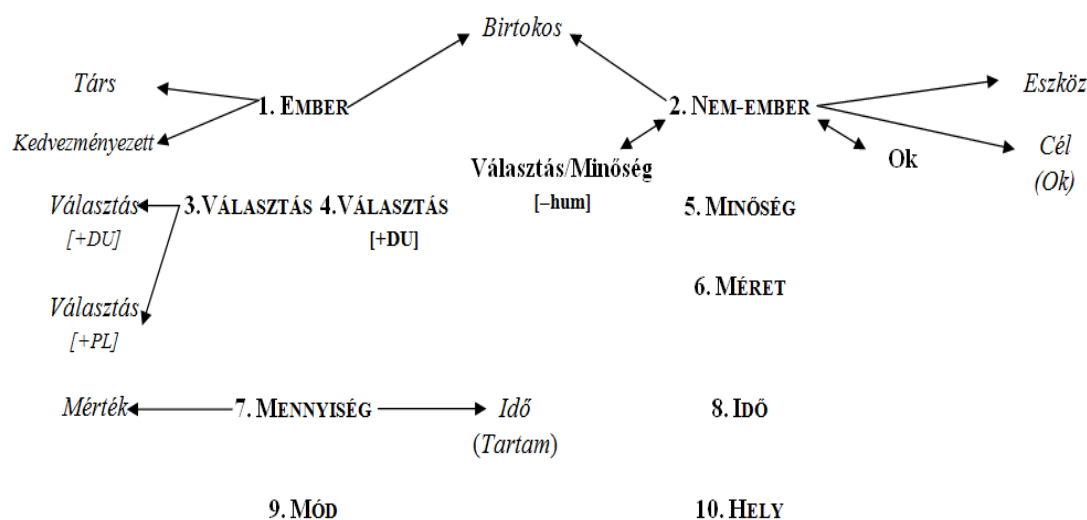
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2.ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1) Xidő S Xhely O Xmód V
 (2) Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5. táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6. táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a.	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V		általános szórend
b.	V	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő	S _Q	V		általános szórend
b.	S _Q	Xidő	V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a.	Xhely	T _Q	V _{exist}		általános szórend
b.	T _Q	Xhely	V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a.	Xidő	O _Q	V		általános szórend
b.	O _Q	Xidő	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő _Q	S	V		általános szórend
b.	S	Xidő _Q	V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a.	S _Q	O	V		általános szórend
b.	O	S _Q	V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszitiv mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszitiv mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Uráli nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számjel, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknévek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a melléknéveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzítja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozom.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használtam. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusa, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő–lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegeikébe. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *transzítív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani hátterét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékolt formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

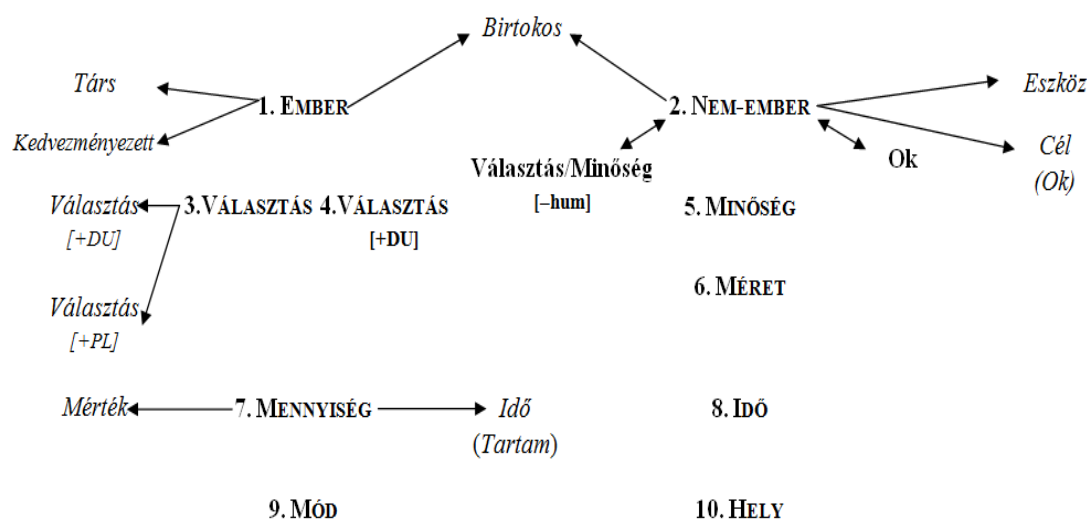
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2.ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1)Xidő S Xhely O Xmód V
 (2)Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a.	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V		általános szórend
b.	V	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő	S _Q	V		általános szórend
b.	S _Q	Xidő	V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a.	Xhely	T _Q	V _{exist}		általános szórend
b.	T _Q	Xhely	V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a.	Xidő	O _Q	V		általános szórend
b.	O _Q	Xidő	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő _Q	S	V		általános szórend
b.	S	Xidő _Q	V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a.	S _Q	O	V		általános szórend
b.	O	S _Q	V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszitiv mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszitiv mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Urali nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számjel, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknévek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a melléknéveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzítja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozom.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használtam. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusza, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő–lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegeikébe. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *transzítív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani háttérét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékolt formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

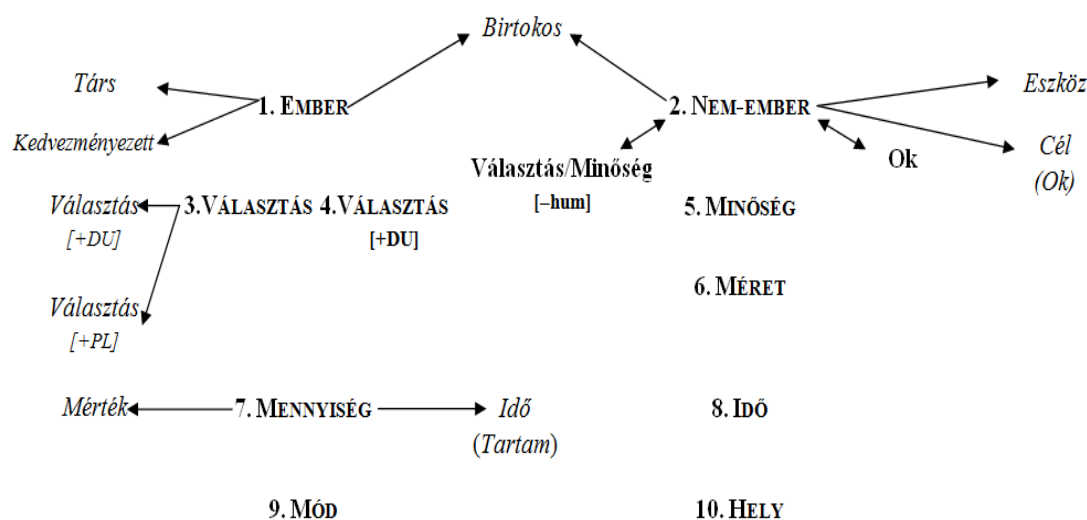
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2.ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1) Xidő S Xhely O Xmód V
 (2) Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5. táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6. táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a.	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V		általános szórend
b.	V	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő	S _Q	V		általános szórend
b.	S _Q	Xidő	V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a.	Xhely	T _Q	V _{exist}		általános szórend
b.	T _Q	Xhely	V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a.	Xidő	O _Q	V		általános szórend
b.	O _Q	Xidő	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő _Q	S	V		általános szórend
b.	S	Xidő _Q	V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a.	S _Q	O	V		általános szórend
b.	O	S _Q	V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszitiv mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszitiv mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Uráli nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számjel, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknévek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a melléknéveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzítja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozik.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használtam. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusa, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő–lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegeikébe. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *transzítív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani háttérét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékolt formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

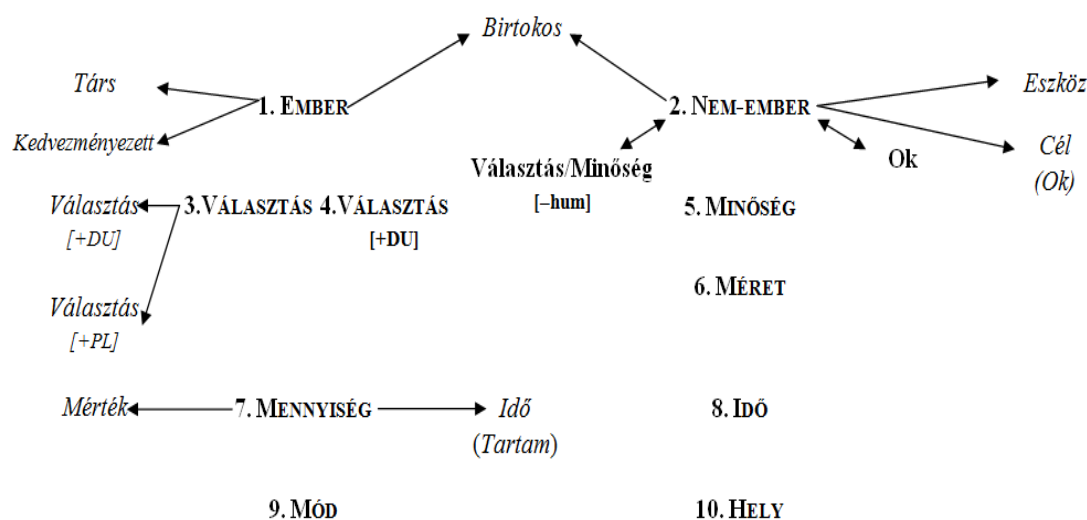
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2.ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1)Xidő S Xhely O Xmód V
 (2)Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a.	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V		általános szórend
b.	V	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő	S _Q	V		általános szórend
b.	S _Q	Xidő	V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a.	Xhely	T _Q	V _{exist}		általános szórend
b.	T _Q	Xhely	V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a.	Xidő	O _Q	V		általános szórend
b.	O _Q	Xidő	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő _Q	S	V		általános szórend
b.	S	Xidő _Q	V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a.	S _Q	O	V		általános szórend
b.	O	S _Q	V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszitiv mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszitiv mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Uráli nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számjel, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknévek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a melléknéveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzíttja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozik.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használtam. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusa, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő– lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/ azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegekkébe. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *transzítív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani háttérét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékoltszerű formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

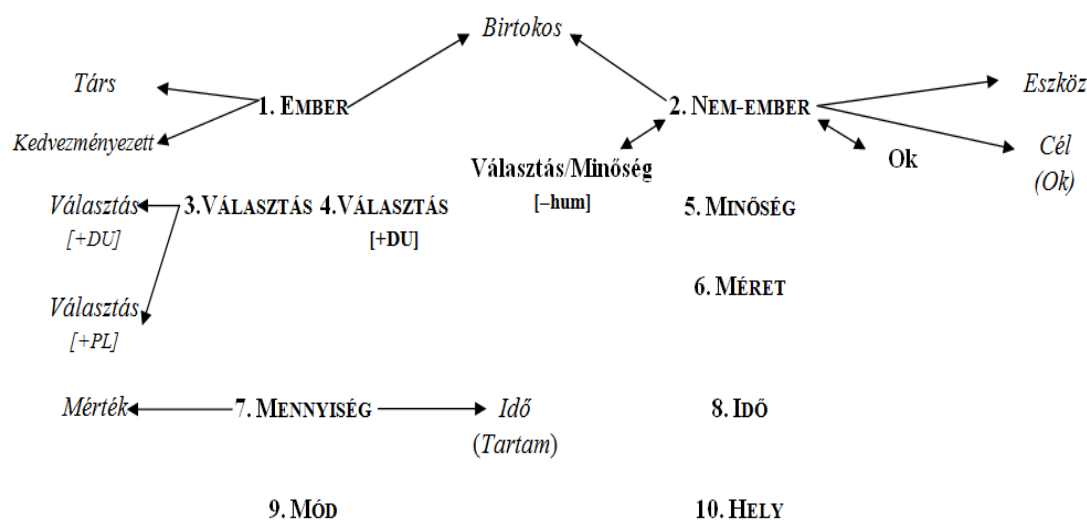
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2.ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1)Xidő S Xhely O Xmód V
 (2)Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a.	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V		általános szórend
b.	V	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő	S _Q	V		általános szórend
b.	S _Q	Xidő	V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a.	Xhely	T _Q	V _{exist}		általános szórend
b.	T _Q	Xhely	V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a.	Xidő	O _Q	V		általános szórend
b.	O _Q	Xidő	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő _Q	S	V		általános szórend
b.	S	Xidő _Q	V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a.	S _Q	O	V		általános szórend
b.	O	S _Q	V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszitiv mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszitiv mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Uráli nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számjel, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknévek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a melléknéveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzítja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozom.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használom. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusa, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő–lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegeikébe. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *transzítív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani hátterét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékolt formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

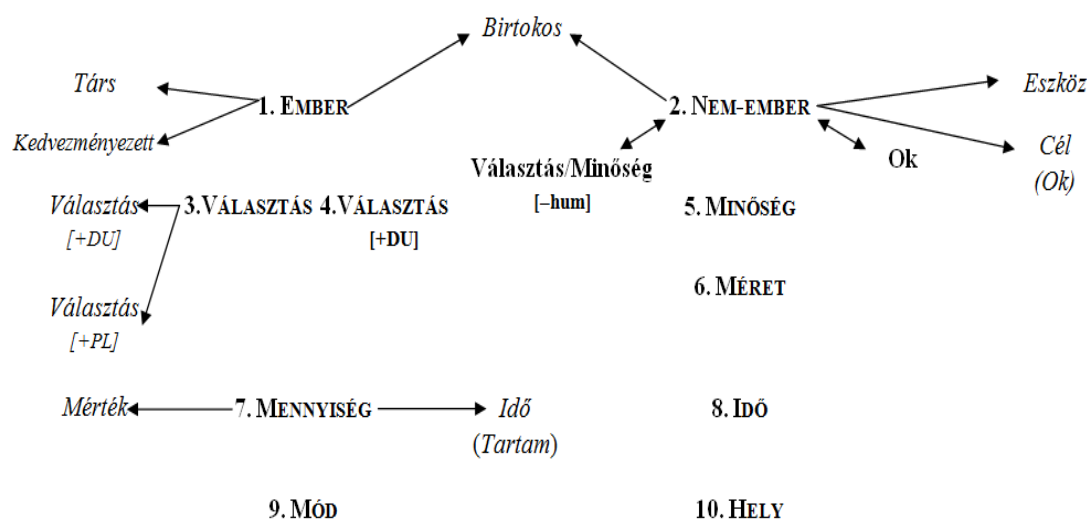
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2.ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1) Xidő S Xhely O Xmód V
 (2) Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5. táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6. táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a.	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V		általános szórend
b.	V	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő	S _Q	V		általános szórend
b.	S _Q	Xidő	V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a.	Xhely	T _Q	V _{exist}		általános szórend
b.	T _Q	Xhely	V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a.	Xidő	O _Q	V		általános szórend
b.	O _Q	Xidő	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő _Q	S	V		általános szórend
b.	S	Xidő _Q	V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a.	S _Q	O	V		általános szórend
b.	O	S _Q	V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszítív mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszítív mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Urali nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számjel, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербаклова, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.

Doktori értekezés tézisei

Kérdőszók, kérdő kifejezések és kiegészítendő kérdések a tundrai nyenyec nyelvben

Mus Nikolett

Szegedi Tudományegyetem

Nyelvtudományi Doktori Iskola

Uráli Nyelvészet Program

Témavezető: Prof. Dr. Wagner-Nagy Beáta

Szeged, 2015

1. Bevezetés

Jelen értekezés a tundrai nyenyec nyelv kiegészítendő kérdéseinek szerkezetét tárgyalja beleértve a nyelv kérdőszóinak és kérdő kifejezéseinek lexiko-szemantikai és morfológiai viselkedését. Az értekezés elsősorban arra koncentrál, hogy a tundrai nyenyec nyelv egyszerű kiegészítendő kérdéseire jellemző morfológiai és mondszerkezeti tulajdonságokat leírja. A kiegészítendő kérdések olyan kérdések, amelyek (i) az 'Igen/Nem' választól eltérő választ várnak el, illetve (ii) legalább egy kérdőszót tartalmaznak (vö. Dryer 2013). Általános nyelvtipológiai megfigyelés, hogy minden ismert nyelv rendelkezik olyan eszközzel, amely specifikus, a diskurzusból nem kikövetkeztethető, ismeretlen információ kérésére irányul. A mód azonban ahogyan az ismert nyelvek ehhez az információhoz hozzájutnak nem bizonyul univerzális jelenségnek az eddigi kutatások alapján. Számottevő irodalom foglalkozik a kiegészítendő kérdések bizonyos nyelvspecifikus tulajdonságaival, amelyek közül a három leggyakrabban vizsgált 1–3 pontban foglalható össze:

1. a kérdőszók szemantikai kategóriája (l. Cysouw 2004; 2005);
2. a kérdőszók grammatikai kategóriája, ti. a kérdőszók szófaji besorolása;
3. a kérdőszók mondatbeli pozíciója (l. Greenberg 1966; Siemund 2001; Dryer 2013).

E nyelvspecifikus területek vizsgálata az alábbi kérdéseket veti fel a tundrai nyenyec nyelv vonatkozásában:

- (i) Milyen jelentéseket kódolnak a tundrai nyenyec kérdőszók? A meglévő szemantikai kategóriákat hogyan kódolja a nyelv; vagyis a kérdőszók önálló, már lexikalizálódott, avagy képzett, toldalékolt formában fejeznek ki egy adott jelentést? Milyen kapcsolat van az önálló és a toldalékolt kérdőszói alakok között? Az önálló formában meglévő alakok között felmerül-e kétértelműség, vagyis olyan eset, amikor egyazon alak két egymástól eltérő jelentésben is megjelenik?
- (ii) A tundrai nyenyec kérdőszók milyen szóosztályokba sorolhatók? A kérdőszók homogén halmazt alkotnak, vagy nyelvtani viselkedésük/mondattani szerepük eltér egymástól? Milyen inflexiós kategóriák jellemzik az egyes kérdőszókat, továbbá mi a disztribúciójuk és milyen mondattani funkciót tölthetnek be a mondatban?
- (iii) Mi a tundrai nyenyec kérdő kifejezések mondattani helye? Van-e (kizárólag) a kérdő kifejezések által betölthető kitüntetett mondattani pozíció? Kizárólag egy mondattani helyen jelenhetnek-e meg kérdőszók, avagy több pozíciót is megengednek a nyelv mondattani szabályai? Van-e olyan mondattani szerkezeti hely, amelyet a kérdőszók csak speciális körülmények között tölthetnek be? Amennyiben igen, akkor mik ezek a speciális körülmények?

A témával foglalkozó szakirodalom kísérletet tett a fenti (ii)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdések megválaszolására, de a kérdőszók szemantikai kategóriáját (l.

(i)) mind ez idáig nem vizsgálták. Értekezésem a fenti (i)–(iii) pontokban megfogalmazott kérdésekre ad válaszokat.

1.1. A tundrai nyenyec nyelv

A tundrai nyenyec nyelvet kevesebb mint 20000 ember beszéli Európa északkeleti és Szibéria északnyugati részén, Oroszország három autonóm körzetében. Ezek a Nyenyec, a Jamal-Nyenyec és a Dolgan-Nyenyec Autonóm Körzetek. Szórványos csoportok találhatók még a Hanti-Manysi Autonóm Körzet (Oroszország Tyumenyi Területén belül), illetve a Komi Köztársaság és a Murmanszki körzet területén.

Annak ellenére, hogy a tundrai nyenyec közösség területi autonómiával rendelkezik, anyanyelve nem minősül hivatalos nyelvnek, így annak használata napjainkra elsősorban otthoni, családi környezetre korlátozódott. A nyelvet még beszélők jellemzően az idősebb generációkhoz tartoznak, míg a legfiatalabb generáció körében jellemző a nyelvcsere/nyelvvesztés jelensége. Valamint – elsősorban az oktatási rendszerből és módszerekből fakadóan – tetten érhető egy erős nyelvi norma, ami sokszor nem követi a természetes nyelv szerkezetét, rendszerét. Az orosz domináns nyelvi környezet mellett más – szintén kisebbségi és őshonos – népek és nyelvek (pl. komi, enyec, nganaszan, szölkup, evenki, ket, dolgán, stb.) is hatással vannak a tundrai nyenyec nyelv szerkezetére. Mivel a nyelv presztízse napjainkban igen alacsony, így a nyelvtervezésnek, nyelvi revitalizációs törekvéseknek csak szórványos nyomai tapasztalhatók a térségben. Mindeközben maga a nyelv sok más őshonos szibériai nyelvhez hasonlóan részben dokumentált, de számtalan nyelvészeti kérdés maradt megválaszolatlan napjainkban. A tundrai nyenyec kultúra elsősorban orális jellegű (az írásbeliség nagyjából 100-150 éves múltra tekint vissza és elsősorban felülről jövő kezdeményezésre hatására alakult ki), így veszélyeztetettsége nemcsak a nyelvi diverzitás fenntartását akadályozza, hanem a tundrai nyenyec kultúra eltűnésével is fenyeget.

A tundrai nyenyec nyelvet általában mint a nyenyec nyelv egyik dialektusát vizsgálják (pl. Tereščenko 1973). A tundrai és legközelebbi rokona, az erdei nyenyec között fennálló fonológiai, lexikai és más szerkezeti különbség alapján azonban indokolt e két nyelvet önállónak tekinteni (vö. Hajdú 1968: 17–20). Maga a tundrai nyenyec nyelv három, egymástól területileg elhatárolódó nyelvjárási csoportra osztható; ezek a nyugati, a középső és a keleti csoportok. Ezeken belül további alnyelvjárások is megkülönböztethetők (vö. Hajdú 1968: 17; Tyerescsenko 1993: 326–343; Salminen 1998: 516).

A tundrai nyenyec írásmód a cirill ábécén alapul, amely nem alkalmas a nyelv összes fonémájának kódolására. Így – többek között – a magánhangzók hosszúsága írásban általában nem jelölt. A nyelvtani leírásokban (pl. Hajdú 1968, Salminen, 1998, Staroverov 2006) használatos latin alapú transzkripciók nem egységesek; legtöbbjük fonetikai átírás.

A nyelvet az alábbi szórendi tipológiai paraméterek jellemzik: VAux, Po, GenN, AN, NumN, DemN, AdvV. E paraméterek szerint tehát a tundrai nyenyecre az SOV mondatszórend mellett általában jellemzőek az alaptagra végződő szintagmaszerkezetek, amelyek következetesen tükrözik az SOV alapszórendű nyelvekre jellemző sorrendi előfordulást. Így a segédigét megelőzi az ige, általános a névutók használata, a birtokos a birtokszó előtt, a

melléknévi jelző a jelzett szó előtt, a számnévi módosító és a mutató névmás pedig a névszó előtt helyezkedik el, valamint a határozószók megelőzik a véges igét.

A tundrai nyenyec nyelv a kevésbé ismert és kutatott északi szamojéd nyelvek között is kifejezetten aluldokumentáltnak minősül; kutatottsága a nyugati finnugor, illetve az indoeurópai nyelvekkel pedig össze sem vethető. Ez hangsúlyozottan igaz a nyelv szintaxisára, amelyről mind ez ideig egy orosz nyelvű monográfia (Tereščenko 1973), valamint egy modern szemléletű angol nyelvű grammatikai leírás (Nikolaeva 2014) született, amelyek azonban nem foglalkoznak a jelen vizsgálat témájával átfogóan.

1.2. Kutatási előzmények

A tundrai nyenyec nyelvben általában négy mondatfajtát különböztetnek meg az általuk végrehajtott beszédcselekvések alapján. Ezek a *kijelentő*, a *felszólító*, a *kérdő* és a *felkiáltó* mondatok (vö. Tereščenko 1973: 87–100; Nikolaeva 2014: 194–223; 265–272). Az alábbi három tulajdonság jellemzi a kérdések vizsgált altípusát, a kiegészítendő kérdéseket:

- (i) kérdő intonáció
- (ii) kérdő igei morfológia
- (iii) kérdőszók

Ahogy Nikolaeva (2014: 267) megjegyzi, a kiegészítendő kérdésekhez egy tipikus emelkedő dallammintázat tartozik. Ezzel szemben Tereščenko (1973: 91) összefüggést feltételez a kérdőszók pozíciója és a kérdő mondatban használt intonáció között.

A tipikus kérdő intonáció mellett a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdéseket egy az igehez kapcsolódó toldalék is jelölheti (ti. kérdőmódjel). Ez a toldalék egyszerre fejez ki kérdő módot, valamint utal múltidejű cselekvésre. Tehát jelen idejű kérdésekben nem használatos, valamint használata nem korlátozódik kizárólag a kiegészítendő kérdésekre, hanem megjelenik eldöntendő és választó kérdésekben is.

A kiegészítendő kérdések harmadik tipikus megkülönböztető jegye a tundrai nyenyecben a kérdőszó, vagy kérdő kifejezés megléte. A nyelvtanok – amennyiben röviden említik is a kérdőszókat – sokszor pusztán annyit jegyeznek meg, hogy némely kérdőszó úgy viselkedik, mint a főnevek, melléknévek, számnevek stb. a nyelvben (l. pl. Kuprijanova et al. 1957: 104; Hajdú 1968: 54; Salminen 1998: 526; Burkova et al. 2010: 55–56; Nikolaeva 2014: 265–266). Azt azonban, hogy a melléknéveknek, számneveknek stb. milyen nyelvtani jellemzői vannak a leírások nem tárgyalják. Összességében tehát a témában végzett eddigi kutatások hiányosak. Továbbá Tereščenko (1956: 190) foglalkozik a nyelvjárásokban előforduló kérdőszók formai különbségeivel. A kérdőszókat érintő további gyakran vizsgált tulajdonság a mondatbeli helyüket érinti. A nyelv SOV alapszórendjére hivatkozva, sokszor úgy jellemzik a kiegészítendő kérdéseket, mint ún. *in situ* típust, amelyben nem történik mondat szerkezeti változás, tehát a kérdőszó azt a szintaktikai pozíciót foglalja el a mondatban, ahol a kérdőszóval helyettesíthető mondatrész is áll (vö. pl. Salminen 1998: 543). Ezzel a nézettel ellentétes állításokat fogalmaz meg Tereščenko (1973: 91), aki szerint a kérdőszók vagy mondatkezdő pozícióban helyezkednek el a mondatban, vagy pedig közvetlenül megelőzik a predikátumot. A két szintaktikai szerkezeti hely közötti különbségekről, illetve ezek okairól

azonban nem nyilatkozik a szerző. Ezt a megfigyelést támasztja alá Nikolaeva (2014: 265), aki a kiegészítendő kérdéseket úgy jellemzi, mint olyan mondatokat, amelyekben a kérdő kifejezések helye nem kötött, több pozícióban opcionálisan megjelenhetnek.

2. Módszerek

Jelen alfejezet az alábbi két témával foglalkozik: az alkalmazott módszerek és nyelvészeti elméleti keret (l. 2.1), valamint a korpusz összeállítása során alkalmazott módszertani háttér bemutatása (l. 2.2).

2.1. Kutatási módszerek és elméleti keret

A doktori értekezés célja a vizsgált mondat típus *leírása* egy általánosan, széles körben elfogadott elméleti keretre alapozva oly módon, hogy a kapott eredmények összevethetők legyenek más nyelvekkel. Tehát a munka leíró jellegű, amely a (funkcionális) nyelvtipológiának az eredményeire épít, annak eszköztárát és elfogadott terminológiáját használja fel. A modern nyelvtipológia elméleti keretét a Dixon (2010a; 2010b; 2012) által bevezetett ún. *alapvető nyelvészeti elmélet (basic linguistic theory)* képezi. A nyelvelméleti keret megválasztását az indokolja, hogy az a nyelveket (prekonceptió nélküli adatgyűjtés során kapott) adatok elemzése alapján írja le, vizsgálja, ábrázolja. Így nem befolyásolja az eredményeket és nem gátolja, vagy torzítja a nyelvben valóban megtalálható szerkezetek, jelenségek leírását. Tekintettel arra, hogy a jelen értekezésben összefoglalt kutatásnak tulajdonképpen előzménye nincsen, a vizsgálat az alábbi pontokban jellemzett szerkezetekre korlátozódik:

1. nem ún. *echo*-kérdésként funkcionál,
2. kizárólag *egy kérdő kifejezést* tartalmaz, ami nem lehet kérdő ige,
3. kizárólag *egy, nem tagadó állítmány* szerepel benne.

A vizsgálatból számos olyan tundrai nyenyec szerkezetet kizárok, amelyek nem tartoznak az értekezésben meghatározott szorosan vett kutatási témához (ti. egyszerű eldöntendő kérdések). Ezek a következők: kérdőszavas felkiáltó mondatok, összetett mondatok, beágyazott kérdések, tagadó kérdések, kérdő mód használata, többszörös kérdések. Ezekben a szerkezetekben a kérdőszók morfológiai és szintaktikai viselkedése eltéréseket mutat az általános használatuktól. Mivel jelen kutatás előzmény nélküli, a legalapvetőbb szerkezet nyelvtani viselkedésének leírása a cél.

Számtalan a jelen értekezésben tárgyalt grammatikai jegy jellemezheti más számójéd, finnugor stb. nyelv kiegészítendő kérdéseit is. A tundrai nyenyec szerkezetek összevetése más nyelvekkel mindenképpen új perspektívákat nyújt a témával foglalkozó kutatások számára. Elsősorban más szibériai (pl. erdei nyenyec, tundrai, erdei enyec, nganaszan, szölkup, hanti, manyisi) nyelvekben megtalálható szerkezetekkel való összevetés indokolt. A szóban forgó szerkezet azonban – a tundrai nyenyechez hasonlóan – ezekben a nyelvekben sem vizsgált. A szakirodalmi előzmények hiánya mellett annotált korpuszok elérhetőségének hiánya is akadályoz egy ilyen összehasonlítást. Ennélfogva a kutatás elvégzése egy doktori értekezés

keretein bőven túlmutató munka. Továbbá vannak olyan uráli nyelvek (p. magyar, finn, észt), amelyek gazdag nyelvészeti szakirodalommal rendelkeznek a téma szempontjából, így az összevetés következhetne a rendelkezésre álló információk alapján. Módszertanilag viszont aggályosnak és megalapozatlannak tartható a tundrai nyenyec nyelv fent említett nyelvekkel történő összehasonlítása, mivel e vizsgálat tárgyául szolgáló nyelvek dokumentáltsága, sztenderd változatának megléte, nyelvjárási tagoltsága nagyfokú eltéréseket mutat. Így a kutatás ilyen irányú bővítése olyan módszertani nehézségekbe ütközne, melyek megoldására dolgozatomban nem vállalkozik.

2.2. Adatok, források és adatgyűjtési módszerek

Az értekezésben összefoglalt kutatás eredményei írott, nyomtatásban megjelent és/vagy elektronikusan elérhető szövegek szisztematikus vizsgálatán alapul. A vizsgált szövegek tehát túlnyomórészt a tundrai nyenyec nyelv írott változatát reprezentálják. Ezen írott források kiválasztása során a legfőbb cél egy olyan szövegtörzs összeállítása volt, amely – a lehetőségekhez mérten – nagy számú szövegszót tartalmaz, minél több szerzőtől származik és alkalmas arra, hogy felhasználásával nyelvészeti kérdésekre választ adhassunk. A *korpusz* terminust szisztematikus összegyűjtött és strukturált elektronikus szövegek halmazára használtam. Az eddig említett paramétereken kívül a szövegek szerzőjének (i) életkora, (ii) neme, (iii) társadalmi státusa, (iv) nyelvjárása is a kiválasztás kritériumaként szerepelt. Az adatok szinkronizálásának szem előtt tartása során az 1960 előtről származó rögzített anyagok nem képezik a vizsgálat tárgyát. E döntés a nyelvtörténetileg esetlegesen elkülönülő nyelvállapotokat reprezentáló szövegeket homogenizálását, valamint különböző történeti szintek összemérését hivatott megelőzni.

Mivel az írott szövegeket általában egy nyelv *másodlagos* kódolásának tekintik – szemben a beszéddel, ami elsődleges kódolás –, a szövegek kiválasztása során a beszélt nyelvtől való eltérésük osztályozása indokolt. Ehhez az osztályozáshoz a Schneider (2002: 71–74) által meghatározott (i)–(iii) pontban összefoglalt kritériumok használhatók:

- (i) a beszélő(k) és a lejegyző(k) személye
- (ii) a beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság
- (iii) a beszéd eseményének valósága

Mindezen feltételek figyelembevételével az 1. táblázatban szereplő szövegtípusok alkotják a tundrai nyenyec nyelvű korpuszt.

A szövegek kategóriái	A szövegek típusai	Beszélő– lejegyző személye	A beszéd és a lejegyzés közti időbeli távolság	A beszéd eseményének valósága
Lejegyzett	Folklórgyűjtemények	Különböző	Azonnali	Valós, egyedi
Elképzelt	Társalgási szótárak	Különböző/ azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Módszertani kézikönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, egyedi
Elképzelt	Olvasókönyvek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan
Elképzelt	Munkafüzetek	Azonos	Azonnali	Feltételezett, meghatározhatatlan

1. táblázat. A tundrai nyenyec nyelvű írott szövegek típusai

Amint azt az 1. táblázat mutatja, a vizsgált írott szövegek két csoportba sorolhatók: az ún. *lejegyzett*, valamint az ún. *elképzelt* szövegekkébe. A lejegyzett szövegek valódi beszédhelyzetben elhangzott narratív szövegek és diskurzusok, melyek ennél fogva az eredetileg spontán beszélt (hangzó) nyelv írásban rögzített változatai. E szövegtípus előadói (anyanyelvi beszélők), valamint koruk, nemük, származási helyük a publikált források alapján azonosítható. A korpusz megközelítőleg 380000 szövegszót tartalmaz ebből a forrástípusból.

A korpusz másik nagy egységét az ún. *elképzelt* szövegek alkotják, amelyeket a beszélőközösség egy tagja generált, így nem spontán beszédhelyzetekből származnak, illetőleg nem spontán beszédhelyzetek lejegyzései. Ez a csoport két alegységre tagolódik: az egyikben olyan szövegek találhatók, amelyek ugyan eredetileg a nyelv írott változatát reprezentálják, de a szövegalkotó szándéka szerint hangzó beszédre készültek (pl. *Társalgási szótárak* és *Módszertani kézikönyvek*); a másikban pedig írásban rögzített, valamint alapvetően is az írott nyelvet reprezentáló szövegek találhatók. A korpusz több mint 230000 szövegszót tartalmaz e szövegtípusokból. Az 1. ábra a korpusz alapjául szolgáló szövegtípusok kiválasztásának módszertani keretét mutatja.

1. ábra. A tundrai nyenyec szövegek mintavételi kerete

Amint az az 1. ábrán látható, a korpusz 617106 szövegszót tartalmaz.

Az Atkins et al. (1992) által meghatározott klasszifikációs kritériumok alapján a korpusz egynyelvű, kizárólag tundrai nyenyec nyelvű szövegeket tartalmazó korpuszként definiálható.

A kiválasztott szövegek OCR (*Optical Character Recognition*) karakterfelismerő program segítségével való szöveges (PDF) formába alakítása lehetővé tette, hogy a dokumentumok kereshetővé váljanak. Mindazonáltal a szövegek annotálása még nem történt meg, így csak egyszerű keresések végezhetők el a korpuszon.

Az alábbi táblázat mutatja a korpuszból manuálisan kinyert, vizsgált mondat típusokat.

Intranszítív mondatok	Tranzitív mondatok	Nonverbális állítmányú mondatok	Összesen
595	392	507	1,494

2.táblázat. Az elemzett tundrai nyenyec kiegészítendő kérdések

A kutatás során az *intranszítív* (amelyek állítmánya egy egyargumentumú ige), a *transzítív* (két kötelező vonzattal rendelkező igei állítmányt tartalmaznak), valamint a *nem-verbális* állítmányú mondatokat külön vizsgáltam.

3. Az értekezés felépítése

Az értekezés a következőképpen épül fel: A bevezető fejezetet követően a 2. rész a tundrai nyenyec nyelvet, annak genetikai besorolását és nyelvjárási megosztottságát ismerteti, emellett demográfiai, valamint etnográfiai adatokat közöl. Bemutatja továbbá a nyelv írásmódját, az elérhető transzkripciókat, illetve általános tipológiai képet nyújt a nyelv alapvető morfológiai és szintaktikai szerkezetéről. A 3. fejezet az elérhető adatok jellegét és típusait, illetve a korpusz összeállításának módszertani hátterét taglalja. A 4. fejezetben a vizsgált szerkezet általános bemutatása következik az ismert nyelvekben előforduló típusok illusztrálásával. A fejezet foglalkozik a nyelvekben megjelenő mondatfajtákkal (l. 4.1), a különböző kérdéstípusokkal (l. 4.2), a kiegészítendő kérdések nyelvtani jellemzőivel (pl. kérdő kifejezések jelentéstani kategóriái, szófaja, mondattani szerkezeti helye; l. 4.3). A fejezet szemlélteti továbbá a vizsgált tundrai nyenyec mondat szerkezetét és azokat a konstrukciókat, amelyek az értekezésben nem kerülnek megvitatásra (l. 4.4). A fejezet a szakirodalmi előzmények összefoglalásával (l. 4.5) és a vizsgált kérdések megfogalmazásával (l. 4.6) zárul. Az 5. fejezet a tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-tipológiai kategorizációját vázolja fel. E fejezetben Cysouw (2004) munkáját alapul véve megkülönböztetem egymástól azokat a kérdőszókat, amelyek az ún. *fő szemantikai kategóriába* tartoznak azoktól amelyek az *alkategóriát* képezik. Az alábbi tulajdonságok jellemzik a kérdőszók fő kategóriáit formai szempontból:

1. lexikalizálódott és kizárólag történetileg elemezhető alakok
2. kétértelmű alakok

Az alkategória kérdőszói pedig olyan kérdőszók, amelyek:

1. morfológiailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme toldalékolt formában

2. szintaktikailag összetett alakok: a fő kategória valamely eleme pl. egy névutós kifejezésben szerepel

A 6. fejezet a kérdőszók nyelvtani viselkedését mutatja be. E fejezetben a Schachter – Shopen (2007: 1–2) által meghatározott nyelvtani tulajdonságok vizsgálatára esik a hangsúly (l. i–iii).

- (i) morfológiai jelöltség
- (ii) mondattani szerep
- (iii) disztribúció

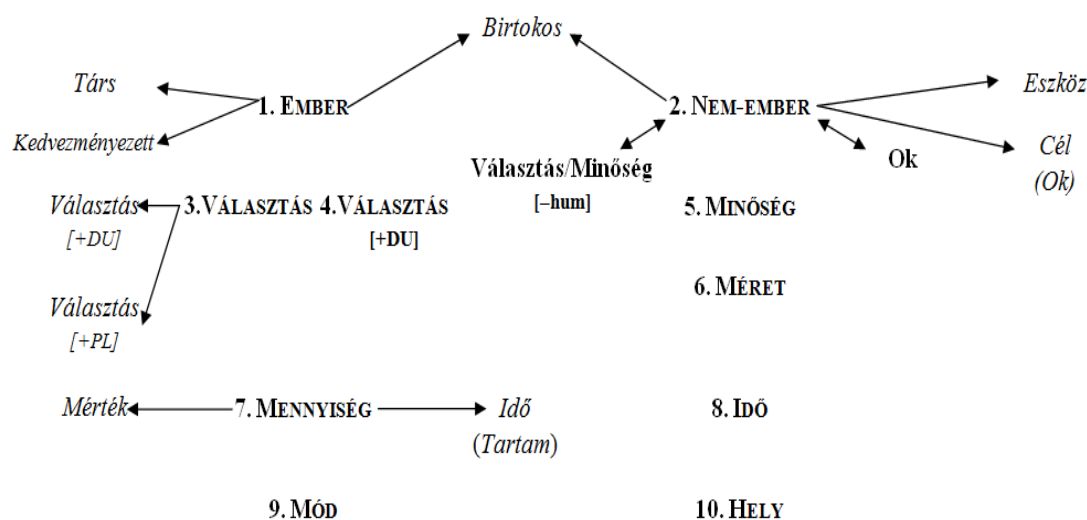
A 6. fejezetben továbbá a nyelvjárások között mutatkozó alaki és nyelvtani különbségek tárgyalására is sor kerül. Végül a 7. fejezet a megfigyelt szórendi változatokat és a szórendi változatok/viszonyok meghatározásában közrejátszó tényezőket ismerteti. A 8. fejezet foglalja össze az értekezés eredményeit.

4. Eredmények

A doktori értekezés főbb eredményeit a következő pontok összegzik.

4.1. A kérdőszók lexiko-szemantikai csoportosítása

A tundrai nyenyec kérdőszókat két lexiko-szemantikai csoportba soroltam. Az ún. *fő kategóriába* olyan kérdőszók kerültek, amelyek önálló/lexikalizálódott alakok, tehát vagy elemezhetetlen szóalakok, vagy csak történetileg elemezhetők. Következésképpen a másik csoportot, ti. *alkategóriák*, olyan kérdőszók alkotják, amelyek toldalékoltak, vagy valamely más összetevővel egy összetett kifejezést képeznek. A 2. ábra illusztrálja a tundrai nyenyec kérdőszók rendszerét. A fő kategóriákat vastagon szedett kiskaptális karakterekkel ábrázoltam, míg az alkategória elemeit dőlten szedtem. A jelentésbeli kétértelműséget mutató alakokat pedig vastagon szedtem.

2. ábra. A tundrai nyenyec kérdőszók lexiko-szemantikai kategóriái

4.2. A kérdőszók szófaja

Az 5. fejezetben tárgyalt szemantikai csoportok eltérő grammatikai viselkedést mutattak vagyis szófai besorolásuk eltérő. A jelentés és szófaj közötti összefüggéseket a 3. táblázat mutatja be.

Szemantikai kategória	Grammatikai kategória
EMBER	névmás
NEM-EMBER	névmás
VÁLASZTÁS	determináns
MINŐSÉG	melléknév
MÉRET	melléknév
MENNYISÉG	determináns (számnév)
IDŐ	határozószó
HELY	határozószó
MÓD	határozószó

3.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók szemantikai kategóriái és szófajai közötti kapcsolat

A különböző szófajú kérdőszók eltérő nyelvtani viselkedést mutatnak. Ezeket a 4. táblázat foglalja össze. A táblázatban szereplő kérdőjelek az adatok hiányára utalnak. Továbbá azokban az esetekben amikor az egyes nyelvjárások egy nyelvtani tulajdonság tekintetében eltéréseket mutattak a + és a – értékeket is alkalmaztam.

Grammatikai kategória	Névmás	‘milyen’	‘miért’	Determináns	Melléknév	Számnév	Határozószó
Morfológiai kategória	Szám	+	–	–	+	+/-	–
	Eset	+	–	–	+	+/-(?)	–
	Birtokos jelölés	+	–	–	+	–	+(?)
	Benefactive jelölés	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Alanyi egyeztetés	+	–	–	+	+	–
Disztribúció	Bővítmény	+	–	–	–	+	–
	Módosító	–	+	–	+	–	–
	Alaptag	+	–	–	+	–	+(?)
Szintaktikai szerep	Alany	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Tárgy	+	–	–	+(?)	–	+(?)
	Határozó	+	–	+	+(?)	–	+(?)
	Predikátum	+	–	–	+	+	+

4.táblázat. A tundrai nyenyec kérdőszók grammatikai tulajdonságai

Ahogy a táblázatból kiderül, a kérdő névmások morfológiai jelöltsége, valamint használata a legkevésbé kötött. A másik végpontot a kérdő határozószók képviselik, melyek morfológiailag jelöletlenek és mondatbeli szerepük is korlátozott. E két kategória között helyezkednek el a kérdő determinánsok, melléznevek és számnevek.

4.3. A kérdőszók mondatbeli helye

A fejezetben a korpusz adatainál tapasztalt szórendi változatokat vizsgálom. Abból a feltevésből indulok ki, hogy a kérdőszónak nincsen kitüntetett mondatbeli szerkezeti helye, így abban a pozícióban jelenik meg a mondatban, amelyben az általa helyettesített összetevő egyébként megjelenne. A vizsgálat során két tipikus nem kérdő mondati szórendet veszek alapul Salminen (1998: 543; l. 1) és Nikolaeva (2014: 216; l. 2 alapján). X jelöli a határozói összetevőket függetlenül attól, hogy azok argumentumok vagy adjunktumok-e.

- (1)Xidő S Xhely O Xmód V
 (2)Xidő S Xhely IO DO Xmód V

Fenti szórendi változatokat figyelembe véve, valamint a kérdő kifejezések *in situ* pozícióját feltételezve a Cable (2010) által bemutatott szempontokat követve megvizsgáltam, hogy a mondatokban milyen pozícióban jelennek meg a kérdő kifejezések. Az eredményeket az 5. táblázat foglalja össze.

	Pusztán kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezésen kívül más összetevőt is tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója (a 2. oszlop adataiból)	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Intranszítív mondatok	595	447	313	134	29,977%
Tranzitív mondatok	392	261	165	96	36,782%
Total	987	708	478	230	67,514%

5.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója intranszítív és tranzitív kiegészítendő kérdő mondatokban

Továbbá – amint már említettem – nem-verbális állítmányú kiegészítendő kérdéseket is vizsgáltam. Mivel e kérdéstípusok tipikusan kettő összetevőt tartalmaznak (az ún. lokatívuszi mondatok kivételével), az alany és nem-verbális állítmány egymáshoz viszonyított sorrendjének vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. A korpusz adatai alapján megvalósuló szórendi variációkat az alábbi táblázat mutatja.

	Kérdő kifejezést tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok	A kérdő kifejezés <i>in situ</i> pozíciója	A kérdő kifejezés pozíciója eltér az (elvárt) alapszórendi pozíciójától	A nem <i>in situ</i> kérdő kifejezések aránya
Nonverbális állítmányú mondatok	507	491	15	2.959%

6.táblázat. A kérdő kifejezések pozíciója nem-verbális állítmányú mondatokban

A nem-verbális állítmányú mondatok *in situ* szórendtől való eltérése meglehetősen alacsony értéket mutat. Ez azzal magyarázható, hogy a szórend csak a mondatvégi pozíciójú állítmányra vonatkozóan kötött, míg a többi mondatrész szabadabb szórendi változatokat mutat.

Az adatok alapján a következő szórendi korlátozások, valamint tendenciák mutathatók ki. Vannak olyan esetek, amikor két szórend közül kizárólag az egyik realizálódhat a mondatban. A (3) illusztrál egy ilyen tipikus esetet, amelyben véges ige után álló kérdő kifejezés nem fordul elő. A Q mindig az összetevőt helyettesítő kérdő kifejezésre utal.

(3) Intranszitiv mondatok / Transzitiv mondatok

a.	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q	V		általános szórend
b.	V	S _Q /Xidő _Q /hely _Q /O _Q /Xmód _Q /ok _Q		nincs adat

Továbbá bizonyos kérdő kifejezések eltérő viselkedést mutatnak a mondatokban. Így például az összetett kérdő kifejezések tipikusan mondatkezdő pozíciókban jelennek meg megváltoztatva ezzel az elvárt szórendet (pl. 4–6).

(4) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő	S _Q	V		általános szórend
b.	S _Q	Xidő	V	HA	S _Q összetett kérdő kifejezés

(5) Egzisztenciális mondatok

a.	Xhely	T _Q	V _{exist}		általános szórend
b.	T _Q	Xhely	V _{exist}	HA	T _Q összetett kérdő kifejezés

(6) Transzitiv mondatok

a.	Xidő	O _Q	V		általános szórend
b.	O _Q	Xidő	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés

Emellett referenciális és/vagy specifikus összetevők is mondatkezdő pozíciót preferálnak felborítva ezzel a mondatösszetevők lineáris sorrendjét és a mondat alapszórendjét (l. 7).

(7) Intranszitiv mondatok

a.	Xidő _Q	S	V		általános szórend
b.	S	Xidő _Q	V	HA	S referenciális

Valamint a topikalizált összetevők is megjelenhetnek mondatkezdő pozícióban, ami felborítja az alapszórendet. Következésképpen például a topik szerepű tárgy tipikusan megjelenhet kérdőszói alany előtti pozícióban megváltoztatva így az SOV alapszórendet (l. pl. 8).

(8) Transzitiv mondatok

a.	S _Q	O	V		általános szórend
b.	O	S _Q	V	HA	O topikalizált

Vannak továbbá olyan esetek, amelyeknél nem lehet egyértelműen eldönteni a rendelkezésre álló adatok alapján, hogy a tapasztalt szórendi változatoknak mi a magyarázata. Tipikusan

jellemző ez (9)-ben ábrázolt tranzitív kiegészítendő kérdés esetében, amelyben a nem-kanonikus OSV szórend lehetséges okai között szerepel a mondatkezdő pozícióban álló tárgyi összetevő topikalizáltsága, csak úgy mint, a véges igével szomszédos alanyi összetevő fókuszáltsága. De a szórend megvalósulásának oka az orosz nyelv hatása is lehet.

(9) Tranzitív mondatok

a. S	O _Q	V		általános szórend
b. O _Q	S	V	HA	O _Q összetett kérdő kifejezés
			VAGY	S fókuszált
			VAGY	orosz nyelvi hatás

Mindemellett mutatkoznak olyan szórendi változatok, amelyek opcionálisnak tűntek a vizsgált kérdő mondatokban (10)–(11).

(10) Intranszitiv mondatok

a. S	Xmód _Q	
b. Vmód _Q	S	opcionális szórend

(11) Tranzitív mondatok

a. X _Q	O	
b. O	X _Q	opcionális szórend

Végül pedig vannak olyan szórendi variációk, amelyekre a korpuszban nem található példa, így nem lehet ezekről a szóban forgó szórendi változatokról megállapítani, hogy megvalósulhatnak-e, vagy nem grammatikusak l. (12)–(13).

(12) Intranszitiv mondatok

a. X _{ok}	S _Q	nincs adat
b. S _Q	X _{ok}	nincs adat

(13) Egzisztenciális mondatok

a. L _Q	T	V _{exist}	
b. T	L _Q	V _{exist}	nincs adat

Amint arra az értekezésben rámutatok, a kérdőszók nyelvjárásonként is mutattak különbségeket. Ezek a különbségek a kérdőszók alakjában és viselkedésében is megmutatkoztak. Formai eltéréseket tapasztalhattunk többek között a kérdő névmások középső és nyugati nyelvjárási alakjaiban, továbbá a helyre, időre és módra utaló határozószói kérdőszók alakjai is nyelvjárásonként különböznek.

A nyelvjárások közti főbb nyelvtani eltérések a következők:

- (i) a keleti nyelvjárási csoport Ob/Uráli nyelvjárásában a főnévi alaptag elliptálódhat a kifejezésből. A kérdőszói jelző ebben az esetben felveheti a toldalékokat (számjel, esetrag), egyéb esetben azonban nincsen belső egyeztetés a kifejezés tagjai között.

- (ii) A középső és nyugati nyelvjárásban a kérdőszói bővítmény/módosító számbeli egyezést mutat a kifejezés alaptagjával. Erre a keleti nyelvjárásban nem áll rendelkezésre példa.
- (iii) A keleti nyelvjárás csoport jamali nyelvjárásából származó adatok egyeztetést mutatnak számban és személyben az állítmányi funkciójú főnévi alaptag és az azt módosító kérdő kifejezés között. Ezt az jelenti, hogy az igei személyragokat mind az állítmányi szerepű névszó, mind pedig a kérdőszói bővítménye felveszi. Más nyelvjárásokból ez az egyeztetés nem adatolható.

Felhasznált irodalom

- Almazova A. V. (Алмазова, А. В.) 1961. *Samouchitel nenetskogo yazyka* (Самоучитель ненецкого языка) [Teach yourself Nenets]. Leningrad: Učpedgiz
- Atkins, Sue – Clear, Jeremy – Ostler, Nicholas 1992. Corpus Design Criteria. *Journal of Literary and Linguistic Computing*. 7(1). 1–16.
- Burkova, Svetlana I. – Koškareva, Natalia B. – Laptander, Roza I. – Jangasova, N. M. (Буркова, Светлана И. & Кошкарева, Наталья Б. & Лаптандер, Роза И. & Янгасова, Н.М.) 2010. *Dialektologicheskii slovar nenetskogo yazyka* (Диалектологический словарь ненецкого языка) [Dialectological dictionary of the Nenets language]. Ekaterinburg: Rossijskaja Akademia Nauk.
- Cable, Seth 2010. *The Grammar of Q: Q-Particles, Wh-Movement and Pied-Piping*. Oxford: Oxford University Press.
- Cysouw, Michael 2004. *Interrogative words: an exercise in lexical typology*. (Handout presented at the seminar Bantu Grammar: description and theory 3, session on question formation in Bantu, ZAS Berlin, 13 February 2004.)
- Cysouw, Michael. 2005. *The typology of content interrogatives*. (Handout presented at the seminar 6th meeting of the Association for Linguistic Typology, Padang, Indonesia, 24 July 2005.) http://www.staff.uni-marburg.de/~cysouw/presentations/index_files/cysouwALTINTER_handout.pdf (2015-06-01).
- Dixon, Robert M. W. 2010a. *Basic linguistic theory*. vol. 1, Methodology. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2010b. *Basic linguistic theory*. vol.2, Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert M. W. 2012. *Basic linguistic theory*. vol. 3, Further Grammatical Topics. Oxford: Oxford University Press.
- Dryer, Matthew S. 2007. Clause types. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 224–275. Cambridge: Cambridge
- Dryer, Matthew S. 2013. Position of Interrogative Phrases in Content Questions. In Matthew S. Dryer & Martin Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Chapter 93. Munich: Max Planck Digital Library. <http://wals.info/chapter/93> (Accessed 2015-06-01).
- Greenberg, Joseph H. 1966. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language*, 2nd edn., 73–113. Cambridge: MIT Press.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kuprijanova Z. N. & Хомич, Людмила В. & Щербакowa, А. М. (Куприянова, З. Н. & Хомич, Людмила В. & Щербакowa, А. М.) 1957. *Nenetskij jazik. Učebnoe posobie dlja*

- pedagogičeskix učilišč* (Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ) [Nenets language. Textbook for teacher training colleges]. Leningrad: Prosveshchenie.
- Nikolaeva, Irina 2014. *A Grammar of Tundra Nenets*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminen, Tapani 1998. Nenets. In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic Languages*. 516–547. London: Routledge.
- Schachter, Paul – Shopen, Timothy 2007. Parts-of-speech systems. In Timothy Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*. vol. 1, Clause Structure. 2nd edn., 1–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In J. K. Chambers – Peter Trudgill – Natalie Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. 67–96. Oxford: Blackwell Publishing.
- Siemund, Peter 2001. Interrogative constructions. In Martin Haspelmath – Ekkehard König – Wulf Oesterreicher & Wolfgang Raible (eds.), *Language typology and language universals*. 1010–1028. Berlin: De Gruyter Walter.
- Staroverov, Peter 2006. Vowel deletion and stress in Tundra Nenets In Beáta Gyuris (ed.), *Proceedings of the first Central European Student Conference in Linguistics*. <http://www.nytud.hu/cescl/proceedings.html> (Accessed 2015-06-01).
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1956. *Materiali i issledovanija po jaziku nencev* (Материали и исследования по языку ненцев) [Materials and studies on Nenets language]. Moskva/Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk.
- Tereščenko, Natalia M. (Терещенко, Наталия М.) 1973. *Sintaksis samodijskix jazikov* (Синтаксис самодийских языков) [The syntax of Samoyedic languages]. Leningrad: Nauka.

Az értekezés témakörében megjelent saját publikációk

- Predicate interrogative phrases in Tundra Nenets. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 39. (2015).
- Negation in Nenets. In Anne Tamm – Beáta Wagner-Nagy – Matti Miestamo (eds.), 2015. *Negation in Uralic Languages*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 75–102.
- SO/OS szórend a tundrai nyenyec kiegészítendő kérdő mondatokban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110. (2014) 131–148.
- Állítmányi szerepű kérdőszói kifejezések a tundrai nyenyecben. *Folia Uralica Debreceniensia* 21. (2014) 61–78.
- The Typology of the Northern Samoyedic Question Words. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*. 37. (2013) 175–195.
- Az északi-szamojéd kérdőszók lexiko-tipológiai kategóriái. *Nyelvtudomány VIII–IX*. (2013) 131–149.
- The Question-words in Tundra Nenets I. The Nominal Question Words. *Journal of Philology. Ural-Altaic Studies* 1. (2009) 43–49.
- Tagadás a tundrai nyenyec nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 105. (2008) 7–45.